

Володимир Нищета
(Бердянськ, Україна)

ДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РОБОТИ З ТЕКСТОМ У КОНТЕКСТІ РИТОРИЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ МОВНОЇ ОСВІТИ

У статті розглядається проблема визначення дидактичного (навчального, розвивального, виховного) потенціалу роботи на уроках української мови з текстами різних типів і стилів. Риторизацію як переосмислення предмету і процесу його викладання за канонами риторики та діалогічною концепцією трактуємо як необхідну умову модернізації шкільної мовної освіти.

Ключові слова: дидактика, навчання, виховання, розвиток, текст, текстоцентричний принцип, принципи шкільної риторики, риторична компетентність.

В статье рассматривается проблема определения дидактического (обучающего, развивающего, воспитательного) потенциала работы на уроках украинского языка с текстами разных типов и стилей. Риторизацию как переосмысление предмета и процесса его преподавания по канонам риторики и диалогической концепцией трактуем как необходимое условие модернизации школьного языкового образования.

Ключевые слова: дидактика, обучение, воспитание, развитие, текст, текстоцентрический принцип, принципы школьной риторики, риторическая компетентность.

The problem of defining didactic (teaching, developing, educational) potential of work at Ukrainian language lessons with different types texts and styles is considered in the article. Rhetorization as a rethinking of the subject and process of its teaching as for rules of rhetoric and dialogical conception is considered as a necessary condition of modernization of school language education.

Key words: didactic, teaching, education, development, text, textocentric principle, school rhetoric principle, rhetoric competence.

У реформуванні освіти України, яке відбувається в контексті освітніх реформ у Європі, останнім часом спостерігаються позитивні зрушення. Усе більше розширюються прямі зв'язки між вітчизняними й закордонними освітніми школами, усе частіше запроваджуються в нашій державі інноваційні освітні проекти, які підтримуються міжнародними організаціями чи університетами. Завдяки цьому українська освіта швидко збагачується новим досвідом, підходами, освітніми технологіями та методами, які підвищують «конвертованість» у світі українських дипломів та атестатів.

Проте, як зазначає М. Пентилюк, залишається наявним «дефіцит мовленнєво-мисленнєвої та комунікативної культури випускників у різних сферах суспільного життя ... Не досягши належного рівня цих умінь, учні не можуть творчо будувати висловлювання, міркувати над проблемою, аргументувати свої думки, переконувати інших» [10, с. 96].

Подолати це протиріччя можна, змістивши акценти в шкільній мовній освіті на реалізації комунікативної змістової лінії програми. Дієвим кроком плекання комунікативної й риторичної культури учнівської молоді є риторизація освітнього простору сучасної школи (О. Борецький, А. Бушев, Н. Голуб, Л. Горбач, Д. Гудков, Ч. Далецький, С. Меньшеніна, С. Мінеєва, В. Нищета, М. Пряхін, Н. Семенов, Л. Синельникова, Г. Хазагеров, С. Шилов та ін.). Риторизація, на думку дослідників, розглядається як: 1) процес переосмислення предмету і способів його викладання, переосмислення організації освітнього процесу як повноцінного ділового спілкування за канонами риторики; 2) активізація пізнавальної діяльності

процесу навчання засобами діалогу; 3) процес зміни мовної норми й нормативного мовного мислення з погляду успішності комунікації; 4) осмислення всіх ситуацій навчального й позанавчального спілкування як риторичних і збагачення їх риторичними способами вирішення; 5) організація процесу спілкування за допомогою риторичних текстів конкретних риторичних жанрів; 6) крок до відродження риторичного циклу наук; 7) спосіб зниження можливості некритичного, нерелексивного засвоєння інформації та невірної, неосвіченої поведінки; 8) педагого-прагматичний аспект теорії комунікації з погляду агональних мовленнєвих актів; 9) перетворення (удосконалення й розвитку) освітнього процесу засобами риторичної діяльності; 10) рефлексія суспільної свідомості; 11) усвідомлене осмислення основних понять гуманітарної діяльності та осмислене використання їх в контексті усного мовлення; 12) шлях до діалогу з текстом. На будь-якому підході можна було б зауважити як провідному. Переконані, що риторизація є найдієвішим напрямом модернізації шкільної мовної освіти.

Більшість дослідників вважають текстоцентричність одним із провідних принципів риторизації. Про багатомірність і складність поняття «текст» свідчить той факт, що велика кількість науковців – Д. Баранник, М. Бахтін, О. Біляєв, М. Вашуленко, Л. Виготський, М. Жинкін, І. Гальперін, О. Гойхман, Н. Голуб, С. Єрмоленко, І. Зимня, А. Коваль, Т. Ладиженська, О. Лурія, Л. Мацько, В. Мельничайко, Т. Надеїна, Е. Палихата, Є. Пасов, О. Пономарів, В. Русанівський, І. Синиця, Т. Стельмахович та ін. – присвятили свої доробки його дослідженню. Не маючи на меті аналізувати всю палітру тлумачень поняття «текст», зауважимо на двох дефініціях: лінгводидактичного спрямування («Текст ... являє собою усну чи писемну монологічну або діалогічну змістову й структурно завершену систему з кількох чи багатьох речень, яким властива інформаційна насиченість та виражене ставлення автора до висловленого повідомлення» [10, с. 98]) і з погляду педагогічного мовленнєзнавства («Текст – результат мовленнєво-мисленнєвого процесу, реалізованого автором у вигляді конкретного письмового (чи усного) твору у відповідності з мотивами, цілями, обраною темою, замислом та ідеєю, який характеризується певною структурою, композиційною, логічною й стилістичною єдністю» [8, с. 239]). У контексті нашої розвідки ми зосередимо увагу на навчальних текстах, які, за твердженням Н. Голуб «виконують різні функції стосовно вчителя й учнів: для вчителя текст є засобом навчання і засобом контролю, для учня – об'єктом вивчення й розуміння і джерелом інформації» [1, с. 171].

Робота з текстом у проекції риторизації розгортається в умовах навчального процесу в загальноосвітній школі, тому логічно дослідити дидактичне тло цієї роботи.

Мета статті – висвітлити потенціал роботи з текстом у контексті процесів риторизації шкільної мовної освіти з погляду дидактики.

У сучасній науковій думці вважається: дидактика – галузь педагогіки, теорія навчання й освіти – досліджує процес засвоєння індивідом узагальненого суспільного досвіду (знань, умінь, навичок), норм, цінностей шляхом трансформації його в суб'єктивний світ особистості забезпечує єдність навчання, виховання, розвитку й саморозвитку, а також освітні результати (рівень загальної культури, освіченості й духовності особистості) [2, с. 184]. Предметом дидактики є навчання як засіб освіти й виховання людини, взаємодія викладання та учіння в їх єдності, яка забезпечує організоване вчителем засвоєння учнями змісту освіти. Дидактика

досліджує сутність процесу навчання з погляду реалізації його освітніх, виховних і розвивальних функцій. Отже, у межах нашої розвідки дидактичний потенціал роботи з текстом логічно висвітлити в аспектах: навчальному (засвоєння знань, формування вмінь і навичок), розвивальному, виховному, аспекті результатів.

Риторика є наукою успіху, успішного й ефективного спілкування, вона є текстотворчим вченням, досліджує текстотворення й аспект реалізації текстів в умовах реального мовлення, у комунікативних актах різних рівнів. Учні, на думку М. Пентилюк, опановуючи риторику, «одночасно повинні володіти навичками структурної організації тексту та умінь подати навчальну чи іншу інформацію в описовому чи розповідному вигляді, у формі міркувань, роздумів в тому чи іншому стилі [9, с. 87]». Аналогічно, риторизацію варто безпосередньо розглядати в контексті текстоцентричності. А результатом риторизації має стати успіх у практиці володіння мовою, спроможністю послуговуватися нею в успішному спілкуванні в усіх сферах і проявах життя.

У лінгводидактиці накопичено цілий арсенал методів, прийомів, вправ, форм роботи з усними та писемними, первинними та вторинними текстами як в аспекті творення, так і в аспекті реалізації. Дослідники одностайно наголошують, що результативність роботи з текстами безпосередньо залежить від їх вартісності – смислової, змістової, ідейної, мистецької, художньої тощо. У зазначеному сенсі, на нашу думку, заслуговує на увагу творча спадщина В. Сухомлинського. Глибина, проникливість, духовна щедрість, мудрість слова славетного українського педагога завжди знаходила й продовжує знаходити відгук у серцях людей, спонукаючи до роздумів, рефлексії власного єства, надихаючи на творчу думку, влучне слово, благородний вчинок.

Л. Жадан розробив посібник [3], у якому поєднав роботу з текстами за авторством В. Сухомлинського й завдання риторичної освіти. Усі тексти зазначеного посібника виконують як інформативну (у її основі – безпосередня чи декларована мета, інтенція автора), так і риторичну функції (передача особистісно-смислових відтінків предметного змісту) [4]. Наведемо приклади текстів (окремих висловів і розгорнутих висловлювань В. Сухомлинського) і запропонуємо низку потенційних завдань до них (методів, прийомів, вправ, форм роботи).

Приклад 1. *«У зовнішній людській красі втілені наші уявлення про ідеал прекрасного. Зовнішня краса – це не тільки антропологічна довершеність усіх елементів тіла, не тільки здоров'я. Це внутрішня одухотвореність – багатий світ думок і почуттів, моральної гідності, повага до людей і до себе, скромність. Єдність внутрішньої і зовнішньої краси – це естетичний вираз моральної гідності людини. Нема нічого поганого в тому, що людина прагне бути красивою, мати гарний вигляд.»* [3, с. 6] Завдання:

- виразно прочитати текст;
- визначити перелік ключових слів у тексті;
- переказати текст, послуговуючись ключовими словами;
- визначити тему (предметний зміст) тексту; дібрати заголовок, що містив би тему тексту;
- визначити основну думку тексту; екстраполювати основну думку на суб'єктний досвід життєдіяльності та сформулювати ідею (ідею-твердження, ідею-запитання, ідею-заклик); дібрати заголовок, що містив би основну думку тексту;

- визначити тип і стиль мовлення; сформулювати аргументовані висловлювання на підтвердження своєї думки;
- змодельовати цільову аудиторію мовлення, прокоментувати хід своїх міркувань;
- на основі первинного тексту скласти вторинний (тези, коментар, полемічну відповідь тощо);
- визначити мікротеми в тексті;
- записати текст стисло, використавши різноманітні прийоми компресії (заміни, стискання, злиття);
- диктант чи контрольне списування з метою цілісного сприймання й осмислення тексту;
- визначити тему та ідею тексту й написати «міні-есе у відповідь»;
- скласти діалог-унісон (полілог), учасники якого мають поділитися суб'єктивним розумінням теми (ідеї), збагатитися результатами міркувань, узгодити спільні позиції;
- скласти риторичний виступ на тему: «У чому краса людини» («Краса... Розумієш красу?»).

Приклад 2. *«Я люблю зустрічати сонце. Задовго до сходу воно сповіщає про своє пробудження. Забарвлює своїми променями нічний небосхил, гасить зорі. Біля самої землі – темна, багряно-червона смуга. Далі – оранжева, потім – рожева, блакитна, лілова, синя. Де, в якій глибині сонячних надр народжується ця краса? Що там відбувається? Як запалився вогник життя на землі? Чи завжди сяятиме сонце? Що жде Землю, коли воно погасне?»* [3, с. 12] На виключаючи можливість застосування наведених вище завдань, пропонуємо такі:

- визначити тип і стиль тексту; скласти аргументовані висловлювання на користь художності тексту;
- виявити риторичні засоби виразності (тропи), визначити їх риторичну та стилістичну функцію в тексті;
- виявити риторичні засоби виразності (риторичні фігури), визначити їх риторичну та стилістичну функцію в тексті;
- написати стилізований твір-роздум (своєрідне продовження тексту);
- проаналізувати текст на експліцитному (графічна оболонка; рівень мови; рівень мовлення; рівень явного об'єктивного змісту; рівень явних авторських оцінок) й імпліцитному рівнях (рівень прихованого об'єктивного змісту; рівень неявних авторських оцінок; «вертикальний контекст»);
- скласти власне цілком нове висловлювання (вторинний текст-синонім), використавши різноманітну лексику, доповнивши своїми знаннями й переживаннями;
- скласти запитання й завдання за текстом для свого товариша;
- емпатійне читання (виявлення ціннісного значення тексту; емоційне забарвлення центральних положень тексту; зіставлення виявлених авторських смислів з реаліями власного життя; емоційна переконливість в істинності чи хибності ідей тексту).

Приклад 3. *«У нас є святі слова, є високі, благородні ідеали. І якщо ми поминатимемо їх всує, якщо на кожному кроці і з кожного приводу будемо клястися нашими ідеалами, то велике і святе може стати для наших нащадків брязкальцем, порожнім звуком. Пустослів'я і пустодзвонство, як іржа, роз'їдають*

юну душу, спустошують серце, отруюють розум. Це особливо треба пам'ятати нам.» [3, с. 11] Завдання:

- прочитати текст; виявити власне рефлексивне ставлення до тексту (комплекс емоційно-естетичних реакцій);
- визначити проблематику тексту; виділити одну проблему, яка була б цікавою для обговорення; обґрунтувати свій вибір;
- проаналізувати етос автора (авторського мовлення): морально-етичні позиції автора в колі проблематики тексту;
- проаналізувати власний етос (моральні позиції, світоглядні переконання, суб'єктивний досвід);
- проаналізувати пафос тексту (комунікативне завдання автора);
- проаналізувати логос тексту (базу аргументації, мовні й мовленнєві засоби);
- продовжити текст, розвиваючи його тему, основну думку, добираючи відповідні засоби виразності;
- змодельовати невербальну поведінку у процесі усного проголошення тексту.

Запропоновані методи, форми, види, прийоми роботи варто розглядати як цілеспрямовану педагогічну діяльність щодо формуванні мовлення учнів, здійснювану на основі текстів як бездоганних зразків мовлення.

У результаті в учнів формуватимуться й накопичуватимуться знання: про текст як лінгвістичну категорію; про тему, основну думку, ідею тексту, про заголовки як квінтесенцію теми чи ідеї тексту; про види текстів; про стилі й типи мовлення; про прийоми компресії тексту; про діалог, види діалогу; про тропи й фігури мовлення як риторичні засоби; про функції риторичних засобів у тексті; про алгоритм риторичного аналізу тексту; про проблематику й ключові слова тексту; про основні категорії риторики – етос, пафос, логос; про невербальні засоби мовлення (спілкування). На ґрунті окресленого кола знань та оволодіння способами діяльності у школярів формуються уміння й навички: виразного читати; емпатійного читати; визначати ключові слова тексту; переказувати тексти стисло й докладно; визначати тематику, проблематику та ідейний зміст тексту; моделювати цільову аудиторію мовлення; формулювати аргументовані висловлювання; визначати тип і стиль тексту; складати вторинні тексти на основі первинних; цілісно сприймати й осмислювати тексти; виконувати компресію тексту; складати діалоги; готувати риторичний виступ; виступати з риторичною промовою; визначати риторичні засоби виразності; послуговуватися в мовленні риторичними засобами виразності; писати твори, есе; складати запитання за текстом; здійснювати риторичний аналіз тексту; аналізувати риторичне мовлення з погляду основних категорій риторики; моделювати невербальну поведінку у процесі риторичного виступу. Отже, робота з текстом виконує навчальну функцію.

У процесі роботи з текстом відбувається активний розвиток психічних процесів учнів: сприймання, уваги (зокрема, до слова й до себе як до продуцента мовлення), пам'яті, уяви, мислення, адже текст – мисленнєво-мовленнєвий продукт («Мислення в риторичній діяльності має характер творчості й водночас підпорядковане законам логіки. Тому мисленнєвий компонент риторичних умінь спрямований на розвиток творчого образного та словесно-логічного мислення, а комунікативна діяльність є результатом поєднання думки і слова й спрямована на досягнення взаєморозуміння між мовцем і аудиторією» [11, с. 373]); а також

креативності та творчих здібностей. Не викликає сумнівів, що в процесі роботи з текстами активно розвивається й мовлення школярів (відбуваються позитивні якісні зміни різноманітних характеристик мовлення). Як зазначають фахівці, риторика має потужний розвивальний потенціал. Висловлюємо переконання, що розвивальний потенціал має також і робота з текстами як напрям риторизації. І цей факт особливо важливий з огляду на особистість учнів, яка в шкільні роки проходить складний період формування і становлення. Наведені приклади роботи з текстами є практичною реалізацією принципу формування особистості через слово та принципу розвивального впливу [6, с. 17]. Таким чином, тезу про те, що робота з текстом виконує розвивальну функцію, вважаємо доведеною.

Ключем до осмислення тексту в цілому є осмислене ставлення до слова. Поділяємо думку А. Курінної, що вчитель-філолог має докладати зусилля щодо формування в учнів «позитивного ціннісного ставлення до слова» [5], і зауважуємо про необхідність формування у шкільної молоді позитивного ціннісного ставлення і до мовлення загалом, і до себе як до творця висловлювання (тексту). Реалізація текстоорієнтованого підходу передбачає ставлення до дитини як людини цілісної, що мислить, відчуває, діє, співчуває, турбується, є відповідальною, здатної передбачити наслідки своїх мовленнєво-комунікативних дій (А. Чувакін). Риторична підготовка має бути спрямованою на виховання гідного громадянина, компетентного в публічному мовленні (О. Волков). Шкільна риторика, а також риторизація мовної освіти має бути спрямована на формування духовної особистості, духовності особистості ціннісного виміру буття внутрішнього та зовнішнього в їх єдності, його співвіднесеністю з вічністю, з устремлінням до Істини, Добра, Краси, з творчістю та свободою (І. Зайченко, Г. Сагач, Л. Скуратівський). Підсумуємо: риторика, і риторизація, і робота з текстом мають своїм підґрунтям принцип аксіологізації, принцип громадянського виховання, принцип духовного становлення особистості [6, с. 17-19]. Отже, зазначене свідчить про потужний виховний потенціал роботи з текстом.

Однією з основних категорій дидактики є освіта (як процес і як результат). Логічно розглянути окреслені вище завдання щодо роботи з текстами з погляду результатів:

- 1) запропоновані методи роботи (вправи) стосуються образно-мовленнєвого, теоретичного, аналітичного, мотиваційно-оцінного, діяльнісного, творчого, емоційно-вольового аспектів комунікативної вправності;
 - 2) комплексне опрацювання текстів сприяє формуванню в учнів риторичної вправності (комплексу мовних і риторичних знань у контексті їх вправного застосування в мовленнєвій діяльності; вправності у володінні експресивно-емоційними засобами мови для досягнення запланованого прагматичного результату; навичок спілкування, комунікації відповідно до мовленнєвої ситуації; застосування вмій використовувати обрані засоби для досягнення комунікативної мети; цінностей, ціннісних орієнтацій, духовності особистості).
- Результатом роботи з текстами має стати комунікативна й риторична компетентності [7].

Отже, проведене дослідження дозволило зробити висновок про дидактичний потенціал реалізації текстоцентричного принципу риторизації мовної освіти з погляду навчання, виховання, розвитку шкільної молоді, а також з погляду освітніх результатів.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в уточненні сутності риторизації та розробці конкретних механізмів (методик, технологій) риторизації як модернізації шкільної мовної освіти.

Література

1. Голуб Н. Б. Риторика у вищій школі : монографія / Н. Б. Голуб. – Черкаси : Брама-Україна, 2008. – 400 с.
2. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Жадан Л. Вправи з риторики для учнів на основі спадщини В. Сухомлинського : [міні-посібник] / Л. Жадан // Бібліотечка журналу «Все для вчителя». – Травень, 2004. – № 10. – 30 с.
4. К вопросу о риторической функции текста [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ipras.ru/old/strukt/ZEPPEZ/ritorica.htm>. – Заголовок с экрана.
5. Куринная А. Ф. Речетворческое осмысление слова в организации коммуникативно-ориентированной работы над текстом [Электронный ресурс] / Куринная А. Ф. – Режим доступа : <http://imidg.ucoz.ua/staty/filosofia/Kurinna3.doc>. – Заголовок с экрана.
6. Ницета В. Принципи вивчення риторики в загальноосвітній школі / Володимир Ницета // Українська мова і література в школі. – 2011. – № 1. – С. 16–20.
7. Ницета В. А. Риторична компетентність учнів загальноосвітніх шкіл у контексті комунікативної спрямованості мовної освіти / В. А. Ницета // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – № 2. – Бердянськ : БДПУ, 2011. – С. 176–181.
8. Педагогическое речеведение : словарь-справочник / [сост. А. А. Князьков]. – [под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской]. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М. : Флинта ; Наука, 1998. – 312 с.
9. Пентилюк М. Формуючи риторичну особистість : текст як основа формування риторичних умінь і навичок учнів / Марія Пентилюк // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2008. – № 5 (68). – С. 84–91.
10. Пентилюк М. І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактика : збірник статей / Пентилюк М. І. – К. : Ленвіт, 2011. – 256 с.
11. Шиянюк Л. Текст як основа формування риторичної культури студентів-нефілологів / Лариса Шиянюк // Вісник Львівського університету : серія філологічна : вип. 50. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. – С. 371–377.

Ницета В. Дидактичний потенціал робіт з текстом у контексті риторизації шкільної мовної освіти / Володимир Ницета // Теоретична і дидактична філологія : збірник наук. праць. – Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О. М., 2012. – Випуск 12. – С. 76–82.